

**ИЗМЕНЕНИЯТА В ОБХВАТА И ТЕРИТОРИАЛНАТА СТРУКТУРА
НА СОФИЙСКАТА КРАЙГРАДСКА СЕЛСКОСТОПАНСКА ЗОНА
И СХВАЩАНИЯТА ЗА ТЯХ**

Веселин Бояджиев

Географската мисъл винаги е била тясно свързана с общественото развитие. Полезни в това отношение са регионалните проучвания, които улесняват развитието на производителните сили. Те обогатяват плановата практика и допринасят за възможно най-ефективното използване на ресурсите на определен географски район. Особено интересен е големият проблем за организацията за изхранването на столицата. В миналото той не е бил практически решен, нито достатъчно е бил изследван. В резултат на социалистическото развитие този проблем намери своето количествено разрешение. Мощен тласък за това даде Декемврийската програма на БКП за издигане жизненото равнище на трудещите се от 1972 г., както и пленумът по тези въпроси от 1982 г. Все още не е удовлетворителна структурата на консумацията на столичното население. А тя до голяма степен се определя от крайградското селскостопанско производство.

В решаването на големия въпрос за рационалното изхранване на столичното население важна роля играят и географските изследвания на природната среда, на населението, производството и консумацията. На първо място трябва да бъдат изследванията на обхвата и териториалната структура на столичната селскостопанска зона. Необходимо е да се анализира по периоди достигнатото от изследванията до днес. Още повече, че отрасловите проучвания не могат да поднесат на планирането и на социалното управление комплексно проучване на столичното крайградско селскостопанско производство.

За изграждането на крайградското селско стопанство на София важна роля имат редица фактори и условия: броят на населението на града, неговите ръководни държавни функции, държавната политика, производственият потенциал на природните условия, отрасловата структура на градската икономика, географското и особено транспортно-географското положение на София и прилежащия ѝ район, степента на социално-икономическо развитие на съседните административно-стопански териториал-

ни единици. Не е без значение и делът на селскостопанските работници в общината от общия брой работници.

Ако се проследи развитието на основните схващания по тези въпроси, биха могли да се обособят три основни етапа в развитието на крайградската зона и нейното третиране в проучванията. Първият обхваща периода до 1944 г. Вторият, вече социалистически по характер, обхваща времето до края на 60-те години. Третият период, който продължава и днес, е време на формиране на зона с агропромишлен и агротърговски характер.

Досоциалистическият период има началото си от средновековието. През турското робство София е един от големите наши градове. Но селското стопанство от околната територия много слабо е обвързано с града. Защото в градската икономика господства самото селско стопанство и свързаните с него занаяти. Капиталистическият подпериод представлява ново време на взаимно обвързване на града с крайградското стопанство.

Непосредствено след Освобождението настъпват големи промени. През 1879 г. София е обявена за столица на страната. Оттогава до 1944 г. населението ѝ се увеличава около 20 пъти и надхвърля 400 хил. души. Благоприятна се оказва ролята на новите радиално излизащи от столицата железни и шосейни пътища. Те улесняват появата на капиталистическото производство в околните селища. Макар и не така пряко, както при някои други големи градове, и в София градската икономика подтиква специализацията и интензификацията на близко разположеното селскостопанско производство.

През епохата на капитализма крайградското селско стопанство бе слабо и едностранчиво проучвано. В същото време и в крайградската територия водещи са законите за печалбата и анархията, липсва плановост. Преобладават малките еднолични стопанства със слабо продуктивно и ниско стоково производство. Модерните агротехнически методи почти не се познават. Движещите сили на развитието на отрасъла са изцяло „вън“ от него.

Красноречива е характеристиката, направена преди повече от седем десетилетия от изтъкнатия буржоазен учен Янаки Моллов: „Всяко селско стопанство при сегашните условия представя затворена в себе си килийка и неговата самостоятелност се дължи покрай другото и на условията (обществените — В. Б.)¹. През 1931 г. същият автор ще отбележи само 10% от стопанствата като „разменни“, т. е. като контактуващи пряко с пазара, докато останалите 90% се самозадоволяват².

¹ Моллов, Я. Принос към икономичното проучване на селското стопанство в Софийската селска околия. София, 1911, с. 37.

² Моллов, Я., Т. Е. Бакърджиев. Организационната структура на земеделското стопанство в Софийска околия, 1931.

Като основен доставчик на храни за града все още си остават селата от Софийската котловина. В същото време нарастват доставките от съседните околии и административни области. Увеличава се броят на „разменните“ стопанства, които, макар и стихийно, все повече се насочват към производството на бързо развалящи се и нетърпящи превоз продукти (зеленчуци, мляко, месо, яйца, масло).

Тези процеси много ясно са изразени в източната и северната част на котловината. Защото, както бележи Т. Христов, със своето географско положение източната равнинна част има редица предимства пред териториите на запад от София³. С голяма стойност в тази насока е и анализът на производството и икономическите връзки на село Казичене⁴. Всъщност още в Алманах „България“ на Ст. Митов от 1900 г. се подчертава, че градинарството е добре развито в селата (сега квартали), разположени на север и изток от София⁵. Дял за това териториално разположение на производството имат както различните природни условия на котловинното дъно и оградните склонове, така и различната пропускателна способност на транспортната мрежа. В този случай е в сила казаното от Ленин: „Не трябва да се забравя, че с усъвършенствването на съобщителните пътища всяко село се стреми да се превърне в крайградско“⁶. Около София настъпват промени. За тях пише Г. Гунчев: „Влиянието на София за околността е много-странно. Няколко села... са добили градски характер. Стопанството е станало навсякъде по-интензивно. Твърде много са се развили зеленчукопроизводството, птицевъдството, млекоарството“⁷.

Това развитие не бива да се преувеличава. Общественото развитие и природната обстановка не дадоха възможност около столицата да се формират територии, които да зависят изцяло от пазара и за които Ленин писа: „Земеделците тук напълно приетърговски характер и крайстоличният селянин стана дребен буржоа от най-чист тип“⁸. През тези години поради слабото си развитие трайно се разширява извън пределите на котловината суровинният снабдителен район на столицата. Вследствие на изостаналата обществена организация на производството в непосредствена

³ Христов, Т. Елинпелинска околия. Икономгеографско изследване. Принос към изучаване на крайградския икономически район на София. ГСУ. Ч. I. 1959, с. 88; Ч. II. 1960.

⁴ Пенков, Игн. Село Казичене. Принос към поселищногеографското проучване на Софийската котловина.—Сп. Архив за поселищни проучвания, кн. IV, 1938, с. 16—50.

⁵ Митов, Ст. Алманах България, 1900, с. 425.

⁶ Ленин, В. И. Полн. собр. соч. Изд. ВКП (б), 1952, т. III, с. 307.

⁷ Гунчев, Г. Връзките на гр. София със страната.—Сп. Архив за поселищни проучвания, кн. III—IV, 1939—1940, с. 202—207.

⁸ Ленин, В. И. Полн. собр. соч. Изд. ВКП (б), 1952, т. V, с. 159.

близост до града през епохата на капитализма не може да се формира типична специализирана зона за производство на бързо развалящи се и нетърпящи дълъг превоз продукти.

Всъщност проблемът за крайградското селско стопанство на София се очерта едва при социализма. И неговото решаване става възможно при новите обществени условия, които диктуват общото социално-икономическо развитие на страната. Под влияние на нарастващите и изменящи се обществени потребности през началния социалистически период започва да се извършва трансформация в характера на териториалната и отрасловата структура на селското стопанство. С кооперирането на земята и производството се улесни тясното взаимодействие между столичните социалистически изкупвателни организации и производствените селскостопански предприятия от близките територии. Но дори когато анализира особеностите на бившата Елинпелинска околия, Т. Христов смята, че селското стопанство там едва от началото на 50-те години е започнало да става крайградско. И макар с някои резерви, той формулира ценния извод за териториалната проекция на изследваното от нас явление, като пише, че селското стопанство на Елинпелинско е от „първия концентър“ на селското стопанство около София⁹.

Мащабното социално-икономическо развитие на столицата, както и на селищата от Софийската котловина, наложи съответните темпове на развитие и на преустройство на селскостопанското производство в котловината и около нея. В същото време постоянно нарастващите нужди от селскостопанска продукция се намират в диспропорция с непрекъснатото изземване на обработваеми земи за парцелиране, за строежи на промишлени, транспортни и други обекти, на жилищни комплекси и квартали. Това усложнява целия процес на преустройство на селскостопанското производство.

За да се подпомогне формирането на крайградско селско стопанство, през 1951 г. Министерският съвет издава Постановление 836 за създаване на зеленчуков пояс, а по-късно и Постановление 348 за създаване на високопородисто и продуктивно животновъдно стадо около града, което да го задоволява с мляко и месо. През 1956 и през 1963 г. правителството взема нови решения, с които се цели по-нататъшното укрепване на зеленчуковия и млечния пояс около София, като в тези пояси се включват и нови територии.

Практиката вече е доказала, че нашата столица трябва да бъде осигурявана от близките и селскостопански територии само с мляко, месо, яйца, с някои зеленчуци и плодове. Производството на хлябно зърно, на технически култури и на другите транспорт-абилни продукти все повече „се отдалечава“ от София. На тях-

⁹ Христов, Т. Цит. съч. Ч. II, 1960, с. 68.

но място се настаняват фуражните растения и някои зеленчуци. Развиват се елементите на интензивното крайградско производство — големи специализирани животновъдни ферми, оранжерии за отглеждане на зеленчуци и цветя.

Но тези процеси на интензивно преустройство започнаха да се задържат от съществуващата организационно-териториална структура на производството. Ограничените възможности на ТКЗС и ДЗС спъваха специализацията. Те не позволяваха да се изгради единно ръководство и комплексно да се използват производствените фондове и трудовите ресурси на по-обширни територии.

В разработката от този период на Л. Динев се прави опит да се разглежда комплексният крайградски икономически район на София. Поставяйки си обаче по-широкообхватни задачи, авторът е ограничил възможностите за пълното изследване на крайградското селско стопанство. Затова в този труд не се изчерпват докрай обхватът и особеностите на крайградската селскостопанска зона¹⁰. От това време полезни са публикациите и на Гатев Гатев. В тях за първи път аргументирано се доказва, че териториалният обхват на зоната „е излязъл“ извън Софийската котловина: „Най-подходящият район — бележи Гатев, — който може да бъде обособен като крайградска зона, е територията на СГНС (сега СНС) и основните стопанства на Софийски окръг¹¹. Застъпва се становището, че не цялата територия на Софийския окръг се включва в зоната, като причините за това са от производствен и транспортен характер. В същото време се твърди, че крайградските зони се създават с административен акт¹². Без ни най-малко да намаляваме значението на административното решение, ние смятаме, че то само улеснява обективно развитата се вече закономерност за формиране на крайградска селскостопанска зона.

Въпреки доказаното голямо значение на доставките от някои съседни окръзи цитираният автор използва административните граници като бариера за по-пълното изследване на влиянието на столицата върху някои територии на селскостопанското производство от тези съседни окръзи. Подобно „съобразяване“ има и в публикуваната концепция на Академията на селскостопанските науки под наслов „Състояние, перспектива за развитие и система за водене на селското стопанство в Софийско-Пернишкия район“, издадена през 1971 г. Авторите на това обемисто и авторитетно проучване възприемат определените през същата година от Ин-

¹⁰ Динев, Л. По въпроса за крайградските райони с оглед на Софийския крайградски район. — Сб. в чест на А. С. Бещков, 1959, с. 249—262.

¹¹ Гатев, Г. Основни въпроси на специализацията на крайградските стопанства (по примера на Софийската крайградска зона). Дисертация. 1965, с. 56.

¹² Пак там, с. 7.

ститута по икономика и организация на селското стопанство микрорайони на селскостопанското производство у нас. А там като крайградски се посочва само микрорайонът, обхващащ северно-североизточните части на котловината. Влиянието на столицата се посочва само в Софийската котловина.

В досегашните разработки, включително и в теоретичната статия, посветена на специализираните крайградски селскостопански зони, се застъпва становището, че зоната е част от съответния микрорайон, който има за център големия град консуматор¹³.

Още в края на 60-те и началото на 70-те години бурното развитие на столичния град постави на преценка много от първоначално възприетите възгледи. И досега например липсват актуализирани изследвания за районите, доставчици на храни за София и околното ѝ селско стопанство. Слабо е изследван въпросът за съдържанието и другите особености на понятието „зоналност“, що се отнася до влиянието на големите градове консуматори. Специално при градските зони ние се срещаме със зоналност от по-особен характер, защото „съобразяването“ с природните условия и фактори при нея е значително по-слабо.

Третият период започва от края на 60-те години, когато под различни форми се засили обвързването на София с територии от съседните окръзи производители. В началото на 70-те години се разви ясната социално-икономическа и юридическа интеграция на селското стопанство с хранителната промишленост и другите отрасли и дейности, които го подпомагат. Създадоха се аграрно-промишлените комплекси. Населението на столичната община достигна и надхвърли милионната граница. В същото време в селскостопанското производство на Софийската котловина и околните ѝ земи животновъдството изпревари растениевъдството по стойност на продукцията. Изясни се специализацията на растениевъдството по отрасли и култури, на животновъдните видове и породи.

Фиг. 1. Развитие на териториалния обхват на столичното крайградско селско стопанство

1. Държавна граница. 2. Окръжна граница. 3. Граници на столичната междуокръжна агро-промишлена асоциация. 4. Обхват на столичното крайградско селско стопанство в края на феодализма. 5. Обхват на столичното крайградско селско стопанство при капитализма. 6. Нови територии, включени в зоната от Гатев, 1965. 7. Обхват на столичния крайградски агропромишлен комплекс. 8. Територии, обхванати от столичната зона на съвременния етап. 9. Територии, все по-силно привлечени в зоната

Fig. 1. Development of the Sofia suburban agriculture

1. State boundary. 2. District boundary. 3. Boundary of the Sofia interdistrict-agroindustrial association. 4. Sofia suburban agricultural zone at the end of feudalism. 5. Sofia suburban zone during the capitalism. 6. New territories including the zone after Gatev, 1965. 7. Location of the agroindustrial metropolitan complex. 8. Territories occupied by Sofia suburban agricultural zone now. 9. Areas being increasingly attracted by Sofia

¹³ Велев, В., Н. М и чев. Същност и проблеми на специализираната крайградска селскостопанска зона. ИБГД, кн. IV (XIV), 1964, с. 41—51.

Бързо нарастващият консумативен център и неговите нужди изискват от плановата практика, от производството и снабдяването да се усъвършенствува териториалната организация на доставките на храни и тяхното производство по места. В този процес се включват все повече АПК и общини. Столичното снабдяване обвързва Софийски окръг и онези части на Пернишки, Кюстендилски, Видински, Врачански и Михайловградски окръг, чието производство има пряк, бърз и евтин транспорт до столицата (вж. фиг. 1).

Съвременната организация на селскостопанското производство под влияние на столицата намери отражение и в географските изследвания. Но докато според Здр. Демерджиев вече се формира Софийско-Пернишки АПК с крайградски характер на производството¹⁴, то Т. Йорданов е на по-различно мнение: „... изпъкна Софийското поле — пише той — с най-интензивно селско стопанство... В значителна степен тук се е формирала крайградска селскостопанска зона“¹⁵.

Развитието на производителните сили, постоянното увеличаване на консумацията и регионалната политика улесняват изграждането на столичната крайградска селскостопанска зона във все по-голям териториален размер. Тя, както и нейният контрагент Софийската община са феномени за България със своите мащаби. Тяхното изследване би трябвало да се съобрази с голямата тяхна специфика и количествените характеристики на процесите, да отпаде дължимото на географското положение, на конфигурацията на транспортните връзки. Съвременното ни развитие изисква да се изследва този особен вид зоналност, крайградската, в който водеща е социално-икономическата компонента, да се определи интензитетът и обхватът ѝ. Като резултат от тези процеси и в същото време като основа за изследвания трябва да се разглежда създаването и функционирането от 14. XI. 1983 г. на Столичната междуокръжна аграрно-промишлена асоциация. В нея членуват ОАПС и АПК от най-близките до София окръзи и отделни организации от по-далечните селскостопански райони. Главната задача на асоциацията е да се „свива“ суровинният район на доставки на храни за София, който при някои продукти тогава обхващаше до 26 окръга. Границите на зоната могат да бъдат определени чрез анализ на обема и териториалната структура на производството, посоката и интензитета на стокотоците. Важно

¹⁴ Демерджиев, Здр. Националният аграрно-промишлен комплекс и неговата производствено-териториална структура. — Сп. География, кн. III, 1983, с. 1—5.

¹⁵ Йорданов, Т. Интегрални форми на териториална организация на селското стопанство. — В: География на България, т. II, Икономическа география. БАН. 1981, с. 329—354.

е да се подчертае, че зоналността като социално явление в случая се отличава с интересни териториални особености. Ако вътрешната граница на зоната е гр. София, външната граница е по-различна, относителна и не така категорична. Геометричните измерения на териториалната проекция на зоната са сложни. С отдалечаването от София притегателната ѝ сила намалява и това се отразява на потенциала на зоналността, но този процес не е праволинеен в пространството. Тук се наблюдава сложно преплитане между териториалната организация на производството, на консумацията, на транспорта, от една страна, и сложната мозайчност на природния потенциал, от друга.

Най-тясно град София се обвързва със Софийския окръг. Тези две единици образуват типичен и в същото време уникален с някои характеристики голям крайградски аграрно-промишлен комплекс. В него с голяма сила функционират аграрно-промишлени и аграрно-търговски териториално-производствени системи. Комплексът е най-„хомогенната“ част от зоната, нейна сърцевина. Външната граница на зоната трябва да се търси на територията на Видински, Михайловградски, Врачански, Пазарджишки, Кюстендилски и Пернишки окръг. Конкретните изследвания по-нататък ще покажат дали това се отнася и за територии от Плевенски, Ловешки и Благоевградски окръг.

Комплексното съвременно географско проучване на зоната ще подпомогне плановите и административните органи, районизирането на страната и ще утвърди мястото на социално-икономическата география като водеща наука за всестранното развитие на България.

CHANGES IN THE TERRITORIAL STRUCTURE OF THE AGRICULTURAL ZONE AROUND SOFIA AND THE RELEVANT CONCEPTIONS

Vesselin Boiadjiev

Summary

The quick increase of the population of Sofia and the efforts to be ensured to it a stable regime of rational nutrition stand for a long time as a main problem in the researches of many specialists—geographers, economists, agronomists and others. In the research of these processes main place takes the agricultural production from the territories around the capital. It assures more and more than the necessary and the perishable nourishments and those that do not bear a long transport.

In the article are analyzed and grouped by periods the most important researches over the theme. To all of them is given a

critical appreciation. It is marked that the huge number of the population and its constant increasing needs are in the base of forming a big agroindustrial complex with a suburban character on the territory of Sofia and Sofia district. Except it the territories of the neighbour districts fall also within the range of the contemporary agricultural zone of the capital.